

Шульга Андрій Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.3.7(477)

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – ДІЙОВИЙ ЗАСІБ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

У статті розглянуто підстави кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання проти довкілля. Доведено необхідність посилення кримінально-правового впливу на злочинні посягання проти довкілля.

Ключові слова: злочини проти довкілля; кримінальна відповідальність; довкілля; на-вколишнє природне середовище; склад злочину.

Чинним Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність за суспільно небезпечні діяння, що завдають шкоду довкіллю. Необхідність охорони довкілля саме заходами кримінально-правового характеру виникла не сьогодні і не п'ять – десять років назад, а набагато раніше. Упродовж XX-го століття чисельність населення планети зросла більш ніж на 4 млрд. чоловік, що перевищило втричі чисельність населення на початку століття. Це невідворотно потягло зростання споживання енергетичних ресурсів та сировини більше ніж у десятки разів, що викликало негативні наслідки для довкілля. Тому одним з основних завдань сучасного суспільства виступає створення оптимальних економічних механізмів та відповідної правової бази, які б забезпечували раціональне використання та охорону як довкілля в цілому так і окремих його складових.

Як окремі аспекти правової охорони довкілля так і проблеми загальної правової охорони довкілля була предметом наукових досліджень багатьох українських та іноземних науковців, серед яких, зокрема, можна виділити В. І. Андрейцева, Ю. С. Богомякова, М. М. Бринчука, Т. Д. Бушуєвою, В. П. Владимірова, С. Б. Гавриша, В. О. Глушкова, А. П. Гетьмана, С. А. Голуб, В. К. Грищука, П. С. Дагеля, О. М. Джужи, О. В. Дубовик, О. О. Дудорова, Є. Н. Жевлакова, О. С. Колбасова, А. Г. Князева, М. Й. Коржанського, В. В. Костицького, З. Г. Корчевої, С. М. Кравченко, У. Я. Крастиньша, В. А. Ландіної, Б. М. Леонтєва, Н. О. Лопашенко, Ю. М. Ляпунова, В. К. Матвійчука, П. С. Матишевського, М. І. Мельника, В. Л. Мунтяна, В. О. Навроцького, В. Д. Пакутіна, В. В. Петрової, Є. А. Плотнікова, Л. Ф. Повеліціної, Г. С. Поліщука, В. М. Присяжного, О. В. Сасова, Б. Г. Розовського, Т. Л. Сергєєва, О. В. Скворцової, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, Н. І. Тітової, В. П. Тихого, П. В. Хряпінського, М. І. Хавронюка, І. О. Харь, С. В. Хілок, Д. Б. Чуракова, О. І. Чучаєва, Ю. С. Шемшученка, Н. Г. Шимбаревої, В. А. Широкова, М. В. Шульги, А. М. Шульги та ін.

В юридичній літературі з приводу місцезнаходження кримінально-правових норм, присвячених охороні окремих об'єктів

природи та природи в цілому, не існувало єдиного підходу. Так, одні автори пропонували об'єднати склади злочинів, предметом яких виступають природні об'єкти, у главу «Злочини проти державної власності». Свою позицію вони пояснювали тим, що всі об'єкти природи мали статус об'єктів виключної державної власності. Другі вважали, що всі кримінально-правові норми, які пов'язані із охороною природи, необхідно помістити до глави «Господарські злочини», тому що всі об'єкти природи виступають об'єктами господарювання. Треті виступали за те, щоб виділити самостійну главу «Злочини проти навколишнього природного середовища», в якій би можна було б застосувати відповідні приписи. Остання точка зору стала основою при підготовці чинного КК України. У процесі обговорення проекту чинного КК України було враховано конституційне положення про те, що навколишнє середовище – синонім терміну «довкілля». Із введенням чинної Конституції України (ст. 50) у вжиток терміну «довкілля» об'єктом правової охорони вважається як навколишнє середовище в цілому, так і окремі природні ресурси. Виділивши злочини проти довкілля у самостійний розділ, законодавець тим самим зазначив, що саме вони завдають шкоду не тільки юридичним або економічним інтересам та правам, а насамперед, об'єктивним природним умовам існування людини і всього, що її оточує на планеті Земля.

Необхідність закріплення у національному кримінальному законодавстві правового захисту довкілля також зумовлюється зобов'язаннями, які Україна взяла на себе як учасниця міжнародно-правових відносин, спрямованих на захист світової екологічної безпеки. Такі зобов'язання витікають, наприклад, з Віденської конвенції про охорону озонового шару від 22 березня 1985 року; Протоколу про обмеження викидів окислів азоту або їх транскордонних потоків до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані, до якої Україна приєдналась 3 березня 1989 року; Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин, до якої Україна приєдналась 19 березня 1999 року; Конвенції про охорону біологічного різноманіття, ратифікованої Законом України від 29 листопада 1994 року; Екологічної програми для Європи від 23-25 липня 1995 року та багато інших.

Історія міжнародної екологічної співпраці започаткована понад 100 років тому. Так, ще у 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. В 1897 році Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані. Існує ряд інших документів, що свідчать про багату практику міжнародної співпраці у сфері забезпечення світової екологічної безпеки.

Для подальшого викладення треба з'ясувати одне з головних питань – визначення поняття «злочини проти довкілля». Згідно з ч. 1 ст. 11 КК України, злочином вважається передбачене чинним КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Наведене визначення злочину

є універсальним і може бути покладене в основу до визначення будь-яких злочинів, в тому числі й злочинів проти довкілля. Таким чином, злочинами проти довкілля необхідно вважати передбачені Розділом VIII Особливої частини КК України суспільно небезпечні винні діяння (дії або бездіяльність), що створюють реальну загрозу завдання шкоди чи завдають реальну шкоду довкіллю, як об'єкту кримінально-правової охорони і які вчиняються суб'єктом лише цих злочинів.

Специфічними ознаками злочинів проти довкілля, виходячи з вищенаведеного визначення, виступають: 1) суспільна небезпечність діянь; 2) винність особи при вчиненні відповідних діянь; 3) протиправність; 4) відповідний суб'єкт злочинів проти довкілля; 5) об'єкт кримінально-правової охорони. Розглянемо детально кожну з наведених ознак.

Як зазначається у науковій еколого-правовій літературі, навколишнє природне середовище – це сукупність усіх умов, в яких існують різноманітні організми [1, с. 19] або сукупність усіх природних об'єктів, які перебувають у нерозривному зв'язку та створюють єдину екологічну систему [2, с. 18]. Існує законодавче визначення навколишнього природного середовища як об'єкта правової охорони. Так, відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», одним з об'єктів державної правової охорони є навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів [3]. У свою чергу у правозастосовній практиці вказується, що об'єктом правової охорони довкілля від злочинів та інших правопорушень виступають суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання

й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною [13, с. 9-12].

Спираючись на вищенаведене, можна стверджувати, що об'єктом кримінально-правової охорони довкілля необхідно вважати навколишнє природне середовище або довкілля як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, завдяки яким існують різноманітні організми. Саме цей об'єкт об'єднує всі злочини, що включені до Розділу VIII Особливої частини чинного КК України, який має назву «Злочини проти довкілля».

Застосування кримінально-правових норм, присвячених злочинам проти довкілля, пов'язане з необхідністю вирішення окремих проблем визначення їх об'єктивної сторони. Йдеться перш за все про визначення форм суспільно небезпечних наслідків зазна-

чених злочині. Так, переважна більшість приписів щодо злочинів проти довкілля сформульована законодавцем таким чином, що дає підстави вважати їх злочинами з матеріальним складом. Маються на увазі такі склади злочинів, в яких суспільно небезпечні наслідки виступають обов'язковою частиною об'єктивної сторони складу злочину. При цьому значна більшість з цих наслідків – це наслідки у вигляді реальної шкоди (ст.ст. 236, 237, 239², 245-249, 251, 252, 254 КК України). Для інших злочинів проти довкілля характерною рисою об'єктивної сторони виступає створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони (ст.ст. 239, 239¹, 240-244, 253 КК України). У кримінально-правовій літературі такі злочини отримали назву «делікти створення небезпеки» [4, с. 115].

У випадку, коли суспільно небезпечний наслідок злочинів проти довкілля має форму реальної шкоди, наприклад, заподіяння шкоди життю або здоров'ю людини, заподіяння реальної шкоди іншим об'єктам довкілля, спричинення матеріальної (майнової) шкоди, правозастосувач має можливість визначити розмір та характер таких наслідків.

Інша ситуація виникає у разі настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. В цьому випадку існує лише сама можливість заподіяння реальної шкоди такому об'єкту. Виникає питання, щодо доцільності вважати наслідками створення загрози (небезпеки), якщо на практиці існують певні труднощі при встановленні таких наслідків. Для відповіді на це питання потрібно хоча б у загальних рисах звернутися до теоретичних підвалин зазначеної проблеми.

В теорії кримінального права немає єдиної точки зору з цього приводу. Так, одні вчені вважають, що злочини, в яких існує лише загроза заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, відносяться до злочинів з так званим усіченим складом [5, с. 59, 81]. Як відомо, зазначені злочини – це злочини, в яких момент їх закінчення перенесений на стадію готування або замаху. Тобто, виказується думка про те, що створення загрози не можна розглядати в якості суспільно небезпечного наслідку.

Інші автори запевняють, що створення загрози заподіяння шкоди об'єктові кримінально-правової охорони – це факт об'єктивної дійсності і тому він потребує обов'язкового встановлення в якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину [4, с. 117; 6, с. 191; 7, с. 237]. Таку позицію можна вважати досить перспективною.

Останні пропонують розрізняти «злочинну шкоду» та «злочинний наслідок» [8, с. 83-85]. В останньому випадку злочинний наслідок – це фактичний момент закінчення злочину і у той же час є об'єктивною формою прояву злочинної шкоди. Таким чином

визнається, що створення загрози не можна вважати суспільно небезпечним наслідком у чистому вигляді.

Найбільш обґрунтованою та повною вбачається позиція авторів, котрі стверджують, що створення загрози заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони – факт об'єктивної дійсності. Але і вона потребує уточнення. Створення загрози заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони може визнаватися суспільно небезпечним наслідком лише тоді, коли така загроза буде дійсною, та реальною. Як вірно зазначав Г. В. Тімейко, у деліктах створення небезпеки, наявність абстрактної можливості заподіяння реальної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони не може бути достатньою підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності [9, с. 8].

Треба зазначити, що незважаючи на теоретичну доведеність точки зору щодо існування двох видів суспільно небезпечних наслідків у вигляді реальної шкоди, а також створення загрози заподіяння такої шкоди, на практиці існує проблема встановлення у межах конкретної кримінальної справи наслідку другого виду. Вирішення цієї проблеми дозволить зблизити теорію і практику та оптимізувати процес розслідування кримінальних справ не тільки відносно злочинів проти довкілля.

Окрема проблема реалізації кримінально-правових норм щодо злочинів проти довкілля стосується встановлення їх суб'єктивної сторони. Так, лише два склади злочинів мають чітку вказівку на умисну форму вини злочинів. Йдеться, зокрема, про ст. 238 «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення» та ст. 252 «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду».

У всіх інших кримінально-правових нормах Розділу VIII КК України законодавець не наводить ознак суб'єктивної сторони. Дійти висновку щодо суб'єктивної сторони того чи іншого злочину проти довкілля можна лише на підставі аналізу об'єктивних ознак складу злочину. У науковій літературі існує багато суперечливих суджень про характер суб'єктивної сторони злочинів проти довкілля [10, с. 321-333].

Так, у чинному кримінальному законодавстві закріплені дві форми вини – умисел та необережність. Теоретично виведена третя штучна форма вини, так звана змішана (у літературі її ще називають складною, або подвійною формою вини) [4, с. 160]. Ця форма вини характерна лише для злочинів з матеріальним складом. Вона характеризується різним психічним ставленням особи до суспільно небезпечного діяння і до суспільно небезпечного наслідку. Так, щодо діяння – це умисел, а щодо наслідку – необережність. У Розділі VIII Особливої частини КК України значну частину складають злочини із змішаною формою вини. При цьому диспозиції таких злочинів сформульовані не досить чітко, що

не дає можливості суб'єкту правозастосування адекватно застосувати відповідну кримінально-правову норму.

Наприклад, у науково-практичній літературі щодо суб'єктивної сторони злочинів проти довкілля, які мають матеріальний склад, зазначається, що психічне ставлення винної особи до діяння може полягати як в умисній, так і в необережній формі вини, а щодо наслідків, то вони, на думку авторів, характеризуються виключно необережною виною [11, с. 588-630; 12, с. 628-684]. Такий підхід можна пояснити тим, що суспільно небезпечні наслідки в основному характеризуються тим, що шкода заподіюється життю, здоров'ю людини та довкіллю або іншим охоронюваним кримінальним законом цінностям. Якщо встановлюється умисел особи по відношенню до суспільно небезпечних наслідків, то слід говорити вже не про злочини проти довкілля, а про злочини, передбачені іншими розділами Особливої частини КК України, зокрема, злочини проти життя та здоров'я, власності тощо.

Вдалим вбачається підхід до вирішення аналогічної проблеми, який був застосований російським законодавцем при розробці чинного КК Російської Федерації. Так, ч. 2 ст. 24 КК РФ встановлено, що діяння, яке вчинене з необережності, буде караним лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині. Тобто, у диспозиції конкретної статті Особливої частини КК прямо вказується на необережну форму вини. Це знімає проблему визначення форми вини самим правозастосовувачем.

Відповідний аналіз норм національного кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти довкілля показує різний підхід законодавця до проблеми суб'єкта злочинів проти довкілля. За загальним правилом законодавець не конкретизує вид суб'єкта злочину. При такій ситуації створюються умови, які дають можливість притягувати до кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля осіб, які не мають безпосереднього відношення до таких злочинів.

У чинному КК України виділяють два види суб'єктів злочину: це загальний суб'єкт (ч. 1 ст. 18) та спеціальний суб'єкт злочину (ч. 2 ст. 18). У літературі також виділяють такий вид суб'єкта, який отримав назву змішаний суб'єкт [10, с.468]. Наведена точка зору вбачається досить обґрунтованою. Це підтверджується аналізом диспозицій статей Розділу VIII. Так, можна дійти висновку про те, що в основному суб'єктами злочинів проти довкілля можуть бути як загальний так і спеціальний. Тобто, в основному злочини проти довкілля сформульовані як злочини із змішаним суб'єктом. Хоча треба зазначити, що у деяких складах законодавець прямо вказує на вид суб'єкта, зокрема, статті 236-238, ч. 3 ст. 243, 244, ч. 2 ст. 248, 253. У цих статтях суб'єкт – спеціальний.

При цьому у правозастосовній практиці зазначається, що у випадках притягнення до кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля службових осіб, котрі вчинили їх із викорис-

танням свого службового становища, їхні дії за наявності до того підстав мають кваліфікуватися також за відповідними статтями КК України, якими передбачається відповідальність за злочини у сфері службової діяльності [13, с. 9-12]. Але цим не вирішується питання визначеності суб'єкта конкретного злочину.

Для підвищення ефективності застосування норм щодо кримінальної відповідальності за екологічні злочини доцільною вбачається конкретизація на рівні КК України деяких елементів складів злочинів проти довкілля. Це стосується у першу чергу об'єктивної, суб'єктивної сторони та суб'єкта злочину. Такий підхід у значній мірі полегшив би суб'єкту правозастосовної діяльності використовувати означені кримінально-правові норми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойчук Ю. Д. Екологія і охорона навколишнього середовища: Навчальний посібник / Бойчук Ю. Д., Солошенко Е. М., Бугай О. В. – Суми : ВТД «Універсальна книга», 2002. – 284 с.
2. Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Размстаєв та ін.; За ред. В. К. Попова та А. П. Гетьмана. – Харків: Право, 2001. – 479 с.
3. Відомості Верховної ради УРСР. 1991. – № 41. – Ст. 546.
4. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – 416 с.
5. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга 1 «О преступлениях» / Пинаев А. А. – Х., 2001. – 284 с.
6. Курс российского уголовного права. Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 2001. – 767 с.
7. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. д.ю.н., проф. Н. Ф. Кузнецовой и к.ю.н., доц. И. И. Тяжковой. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 624 с.
8. Малинин В. Б. Объективная сторона преступления / Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. – СПб. : Изд-во Юридическая литература (Санкт-Петербург), 2004. – 301 с.
9. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Тимейко Г. В. – Ростов н/Д, 1977. – 216 с.
10. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / Гавриш С. Б. – Київ., 2002. – 634 с.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Атака, 2003. – 1056 с.
12. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Видання друге, перероблене та доповнене. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с.
13. Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1.

В статье рассмотрены основания уголовной ответственности за общественно

опасные посягательства против окружающей природной среды. Доказана необходимость усиления уголовно-правового влияния на преступные посягательства против окружающей природной среды.

Ключевые слова: *преступления против окружающей природной среды; уголовная ответственность; окружающая природная среда; состав преступления.*

The grounds of criminal liability for socially dangerous offences against the nature are considered in the article. The necessity of strengthening the criminal-law influence on offences against nature is demonstrated.

Key words: *crimes against the nature; criminal liability; natural environment, corpus delicti.*

Стаття надійшла до редакції 08.10.2013
